

ΣΦΑΚΤΗΡΙΑ:
ΕΚΛΗΘΗ ΑΠΟ ΤΟΥ ΣΥΜΒΕΒΗΚΟΤΟΣ ΤΩ 425 Π.Χ.;

Σφακτηρία ὠνομάζετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἢ πρὸ τῆς Πύλου κειμένη μικρὰ καὶ ὄρεινὴ νησίς, γνωστὴ κυρίως ἐκ τοῦ ἐν αὐτῇ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἀτυχήματος τῶν Λακεδαιμονίων¹. Τὸ ὄνομα ταύτης παραδίδεται τὸ πρῶτον παρὰ Θουκυδίδη: «*Ἡ γὰρ νῆσος Σφακτηρία καλουμένη τὸν τε λιμένα... ἐχυρὸν ποιεῖ καὶ τοὺς ἔσπλους στενοὺς, τῇ μὲν δυοῖν νεοῖν διάπλουν κατὰ τὸ τεῖχος τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν Πύλον, τῇ δὲ πρὸς τὴν ἄλλην ἡπειρον ὀκτῶ ἢ ἐννέα ὕλῳδης δὲ καὶ ἀτριβῆς πᾶσα ὑπ' ἐρημίας ἦν καὶ μέγεθος περὶ πεντεκαίδεκα σταδίους μάλιστα*». (IV,8,6) ἐν συνεχείᾳ δ' ὑπὸ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου², Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς³, Πλουτάρχου⁴, Πausανίου⁵ κ.ἄ.

Ἡ αὐτὴ νησίς φέρεται καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Σφαγία⁶: πβ. Πλάτ. Μενέξ. 242c: «*καὶ λαβόντες αὐτῶν τοὺς ἡγεμόνας Λακεδαιμονίους ἐν τῇ Σφαγίᾳ ἐξὸν αὐτοῖς διαφθεῖραι ἐφείσαντο καὶ ἀπέδσαν καὶ εἰρήνῃ ἐποίησαντο...*» Στράβ. VIII 348: «*Ἀπὸ δὲ τοῦ Πύλου τούτου καὶ τοῦ Λεπρείου τετρακοσίων που σταδίων ἐστὶ διάστημα ἐπὶ τὴν Μεσσηνιακὴν Πύλον καὶ τὸ Κορυφάσιον ἐπὶ θαλάττῃ κείμενα φρούρια, καὶ τὴν παρακειμένην Σφαγίαν νῆσον...*» αὐτ. VIII 359: «*... καὶ ἡ προκειμένη πλησίον τοῦ Πύλου Σφαγία νῆσος, ἢ δ' αὐτὴ καὶ Σφακτηρία λεγομένη, περὶ ἣν ἀπέβαλον ζωγρία Λακεδαιμόνιοι τριακοσίους ἐξ αὐτῶν ἄνδρας ὑπ' Ἀθηναίων ἐκπολιορκηθέντας*». Πτολ. Γεωγρ. III 14, 44 Müll.: «*νησοὶ δὲ παράκεινται τῇ Πελοποννήσῳ ... καὶ ἡ Σφαγία νῆσος...*».

Περιέργως ὑπὸ τινων ἐρευνητῶν ὑπεστηρίχθη ὅτι ὁ τύπος Σφακτηρία δὲν εἶναι αὐτόχθων, ἀλλ' ἐπλάσθη ἀργότερον ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων πρὸς παραστατικωτέραν ὑποδηλώσιν τῆς ἐπὶ τῆς νήσου ταύτης ἐπισυμβάσης τῷ 425 π.Χ. καταστροφῆς τῶν Σπαρτιατῶν.

Οὕτω γράφει ὁ Büchner ἐν RE A III 2 (1929), 1693 ἐπὶ λέξει «Ein anderer Name war... Σφαγία..., so dass es den Anschein hat, als sei Σ. (σφακτηρία) ein später beigelegter Name mit Bezug auf die blutigen Kämpfe von 425 v. Chr. auf ihr; von 400 spartiatischen Hoplitern ergaben sich 292 Überlebende; also bedeutete σφακτηρία [νήσος]= mörderische Insel».

Παρόμοια ὑπεστηρίξαν προσφάτως οἱ Louis Derooy – Monique Gérard γράφουν: «Nous savons ce que les Grecs de l'époque classique pensaient du nom de Σφαγία grâce au rôle que cette île a joué dans la guerre du Peloponnèse. Après le sanglant combat de 425 avant J.-C., où périrent un grand nombre de Spartiates, les Athéniens ont, en effet, par ironie, pris l'habitude de substituer à Σφαγία, nom authentique qui a survécu jusque dans l'usage moderne, une appellation nouvelle qui, pour eux, était un synonyme plus explicite: Σφακτηρία, c'est-à-dire à peu près «le Coupe-gorge» ou «l'Abattoir». Ceci signifie qu'ils reconnaissaient dans la forme Σφαγία, inusitée en attique, un mot apparenté à σφάζειν ou σφάττειν «égorger», σφαγή «gorge» et «égorgement», σφαγεὺς «égorgeur», σφάγιον «victime sacrifiée», etc. Sans doute, ce sentiment linguistique des Grecs ne correspond pas forcément à l'origine etymologique du mot, mais nous ne devons écarter le rapprochement,

comme une étymologie populaire, que si nous pouvons, d'autre part établir l'étymologie véritable des termes en question»^{6a}.

Είναι προφανές ότι οι άνωτέρω έρευνηται ήχθησαν εις τὸ συμπέρασμα τοῦτο
α) διότι τὰ εἰς *-τήριος*, *-τήριον*, *-τηρία* λήγοντα ὀνόματα εἶναι γνωστὰ κυρίως ἐκ τῆς Ἰωνικῆς-Ἀττικῆς διαλέκτου.

β) διότι ἡ νήσις παραδίδεται καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Σφαγία*, ἰσοδύναμον προφανῶς τοῦ *Σφακτηρία*.

Ἄλλ' ὡς ἐδείξαμεν ἀλλαχοῦ, ἡ κατάληξις *-τήριος* ἀπαντᾷ πλήρως ἀνεπτυγμένη ἐν τῇ Μυκηναϊκῇ, μάλιστα δ' ἐν τῇ λαλουμένη τῆς περιοχῆς τῆς Πύλου, ὅπου ἀκριβῶς ἀπαντᾷ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν τοπωνύμιον· καὶ εἶναι διὰ τοῦτο εὐλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο συνεχίζει ἀρχαιοτάτην, πιθανὸν μυκηναϊκὴν^{7a} παράδοσιν-οὔσης γνωστῆς τῆς συντηρητικότητος τῶν τοπωνυμίων— καὶ πάντως δὲν ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου διὰ πολλοῦς λόγους:

α) ὁ ὑποτιθέμενος ὡς μόνος γνήσιος τύπος *Σφαγία* ἦτο ἐξ ἴσου κατανοητὸς εἰς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα τῶν Ἀθηναίων, ὅπως καὶ τὸ *Σφακτηρία*· θὰ ἐπερίττευεν ἐπομένως οἰαδήποτε ἀλλοιώσις⁸.

β) Εἶναι ἀδιανόητος ἡ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου σκόπιμος παραποίησης τοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος, ἥτις βεβαίως σύγχυσιν ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ εἰς μεταγενεστέρους, δι' οὓς προωρίζετο τὸ ἔργον αὐτοῦ· περὶ δὲ τοῦ τελευταίου τούτου πλήρη βεβαίως συνειδησιν εἶχεν ὁ ἱστορικὸς γράφων (I 22,4) περὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ: «*κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μάλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ζύγκεται*».

γ) Ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ αἰχμαλώτισις μάλλον ἢ σφαγὴ τῶν Λακεδαιμονίων ἐγένετο· πβ. Θουκ. IV 38,5 «*Ἀπέθανον δ' ἐν τῇ νήσῳ καὶ ζῶντες ἐλήφθησαν τοσοῖδε· εἴκοσι μὲν ὀπλίται διέβησαν καὶ τετρακόσιοι οἱ πάντες· τούτων ζῶντες ἐκομίσθησαν ὀκτώ ἀποδέοντες τριακόσιοι, οἱ δὲ ἄλλοι ἀπέθανον*». Οὐδὲ λόγος περὶ σφαγῆς! πβ. καὶ Στράβ. VIII 359: «*...ἡ δ' αὐτὴ καὶ Σφακτηρία λεγομένη, περὶ ἣν ἀπέβαλον ζωγρία Λακεδαιμόνιοι τριακοσίους ἐξ ἑαυτῶν ἄνδρας ὑπ' Ἀθηναίων ἐκπολιορκηθέντας*».

Ἡ δὲ δωδυμία τῆς νήσου *Σφακτηρία-Σφαγία*, ἥτις καὶ πράγματα παρέσχε, ἐρμηνεύεται βεβαίως εὐκόλως· *Σφακτηρία* ὀνομάζετο παλαιόθεν —προδήλως (βλ. κατωτέρω) διὰ τὴν φύσιν τοῦ ἐδάφους αὐτῆς —ἡ μεγαλύτερα τῶν τριῶν παρὰ τὴν Πύλον ὀρεινῶν νησιδῶν. Καὶ αἱ τρεῖς ὁμοῦ ἔφερον τὸ —χαρκτηρίζον ὠσαύτως τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους αὐτῶν, ἐτυμολογικῶς δὲ καὶ σημασιολογικῶς ἰσοδύναμον τοῦ *Σφακτηρία*— ὄνομα *Σφαγία*⁹ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἠδύνατο ἐκάστη τούτων, μάλιστα δ' ἡ μεγαλύτερα, νὰ ὀνομάζεται καὶ *Σφαγία*.

Ἄλλ' ὅτι ὁ τύπος *Σφακτηρία* εἶναι γηγενῆς δεικνύει, νομίζω, πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸ ἐγγὺς τῆς περιοχῆς ταύτης, εἰς τὰ σύνορα μεταξὺ Ἡλίδος καὶ Μεσσηνίας, ἀπαντῶν τοπωνύμιον «*Σφακτηρία α-οὐδετέρως· ἔστι δὲ μεθόριον Ἡλείων τῆς πρὸς Μεσ(σ)ήνην χώρας· κέκληται δ' οὕτως, ὡς φησὶν Ἐχεφυλίδης, διὰ τὸ ἐν αὐτῷ σφαγιασαμένους*»^a τοὺς Ἡρακλείδας πρὸς Ὄξυλον ποιήσασθαι συνθήκας περὶ φιλίας καὶ ὁμονοίας» F Gr Hist. III B 409' πβ. Στέφ. Βυζ. s.v. *Σφακτήρια*.

Τὸ τοπωνύμιον *Σφακτηρία* εἶναι βεβαίως ἀκριβῶς ὅμοιον πρὸς τὸ *Σφακτηρία*, τοῦ γένους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ ἑκατέρου τούτων ῥυθμισθέντος κατὰ τὸ νοηθὲν ἀντιστοίχως οὐσιαστικόν: *Σφακτηρία (νήσος)* - *Σφακτήρια (χωρία, ὄρη κ.τ.δ.)*.

Ἄλλὰ καὶ ἕτερον τοπωνύμιον, ὅμοιον ἀκριβῶς πρὸς τὸ ὄνομα τῆς νησίδος, μαρτυρεῖται ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης· κατὰ τὴν Σούδαν: «*Σφακτηρία τόπος στενὸς τῆς Λακωνικῆς, διείρων καὶ ἀποχωρίζων καὶ ἀποφράττων τὰς ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας καὶ Λακεδαιμονίας εἰσβολάς. ἐνθα καὶ Λεωνίδης πρότερον Λακεδαιμονίων βασιλεύς*».

Προσέτι δὲ καὶ ἐκ τῆς ἐτυμολογίας τῶν τοπωνυμίων τούτων ἀντικρούεται ἡ

γνώμη καθ' ἣν *Σφακτηρία* μετωνομάσθη ἢ παρὰ τὴν Πύλον νησίς διὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς σφαγὴν τῶν Λακεδαιμονίων.

Βεβαίως ὁ Büchner καὶ ὁ L. Derooy - M. Gérard ἐρμηνεύουν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, τὸ τοπωνύμιον διὰ τοῦ «mörderische Insel» καὶ «le Coupe-gorge» ἢ «l'Abattoir» ἀντιστοίχως. Ἐν Pape-Benseler ἐρμηνεύεται διὰ τοῦ «Schachtberg». Τέλος ἐσχάτως ὁ Ruijgh¹⁰ παράγει τοῦτο ἐκ τῆς λέξεως *σφακτήρ καὶ ἐρμηνεύει διὰ τοῦ «lieu des égorgeurs, des sacrificateurs».

Ἄλλ' ἐπιτραπήτω μοι νὰ διαφωτισθῶ πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐρμηνείας καὶ νὰ παρατηρήσω ὅτι τὰ ἐν λόγῳ τοπωνύμια οὔτε «τόπους σφαγῶν»! οὔτε «τόπους σφαγῶν»! σημαίνουν¹¹. Ὡς θὰ ἀναπτύξω ἀλλαχοῦ¹² ἐκτενῶς, ὀφείλονται ταῦτα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους καὶ σημαίνουν «ὄρεινους τόπους», «βραχώδεις χαράδρας»¹³, ἐσχηματίσθησαν δὲ διὰ τῆς καταλήξεως -*τήριος*¹⁴ καὶ ἐτυμολογικῶς καὶ σημασιολογικῶς σχετίζονται πρὸς τὰς λέξεις *δια-σφάζ* (= ῥῆγμα, σχίσμα, βραχώδης χαράδρα) παρ' Ἡροδότῳ¹⁵ τὸ πρῶτον μαρτυρουμένην, καὶ *σφαγή*, ὅφ' ἦν σημασίαν διεσώθη ὡς τοπωνύμιον αὕτη ἐν Νάξῳ¹⁶, δηλοῦσα «τόπον κρημνώδη».

Ὅμοιως ἀσφαλῶς ἐρμηνεύεται καὶ τὸ τοπωνύμιον *Σφαγία* (-αι), μαρτυρούμενον ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀλλ' ἐμμέσως, διὰ τῶν παραγῶγων αὐτοῦ καὶ ἀσχέτως βεβαίως τοπογραφικῆς ταυτίσεως, καὶ ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν πινακίδων τῆς Πύλου¹⁷, ὡς ἐλπίζω εἰς εἰδικὴν μελέτην νὰ δείξω. Καὶ περὶ τῆς ἐτυμολογίας καὶ σημασίας τούτου ὡς καὶ τῶν ὑποτιθεμένων παραγῶγων αὐτοῦ πλείσται προετάθησαν γνῶμαι¹⁸, ὧν τινες μάλιστα ἤγαγον εἰς γενικωτέρας σημασίας ἀλλ' ἐσφαλμένα βεβαίως συμπεράσματα, ὅπως π.χ. αἱ ἐτυμολογίαι αἱ συνάπτουσαι τὰς λέξεις ταύτας πρὸς τὸ ῥ. *σφάζω*= θυσιάζω¹⁹!

Καὶ τέλος ἐνταῦθα ἀκόμη ἀνήκει καὶ τὸ τοπωνύμιον «... *Σφαγιτης ἄκρα Σκυθίας*»²⁰, ὅπερ ὁ Hermann ἐν RE A III 2 (1929), 1680 ἐρμηνεύει διὰ τῆς λέξεως «Schachtopfer», ἐνῶ βεβαίως οὐδὲν ἄλλο ἢ «βραχώδες ἀκρωτήριο»!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πβ. Πaus. IV 36,6 «Ἐσαύτως δὲ καὶ τὴν Σφακτηρίαν τὸ ἀτύχημα τὸ Λακεδαιμονίων γνῶριμον τοῖς πᾶσιν ἐποίησεν».

2. XII 61.63.

3. Περὶ Θουκ. 13.

4. Ἄлк. 14.

5. I 13,5. 15,4. III 5,5 κ.ά.

6. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐπεβίωσε μέχρι σήμερον' βλ. C. Bursian Geographie von Griechenland, II (Leipzig 1868-1872) σ. 175-176. Ἐκ παραδρομῆς οἱ L. Derooy - M. Gérard, Le cadastre mycénien de Pylos [Incunabula Graeca. X], Roma 1965, σ. 174 σημ. 33 παραπέμπουν σχετικῶς εἰς τὰς σσ. 538, 546 καὶ 548, ὅπου βεβαίως γίνεται λόγος περὶ τῶν Σφακιῶν τῆς Κρήτης!

6α. Le cadastre..., ἐνθ' ἄν., σσ. 173-4.

7. Ἡ μυκηναϊκὴ ἐορτὴ to-no-e-ke-te-ri-jo (Θρονοελεκτήρια) καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἀθήναι 1974, σσ. κ.εξ.

7α. Δὲν ἀγνοῶ ὅτι ὁ V. I. Georgiev (Introduzione alla storia delle lingue Indoeuropee [Incunabula Graeca. IX], Roma 1966, 74) τὸ ἐν πινακίδι τῆς Κνωσοῦ (941 sa-pa-ka-te-ri-ja ἀναγινώσκει ὡς *Σφακτηρία* σχετίζων οὕτω πρὸς τὸ ὁμώνυμον πυλιακὸν τοπωνύμιον' πβ. παλαιότερον καὶ M. Lejeune, Les dérivés en -ter-, Revue de Philologie 34 (1960), 12 σημ. 18 (= Mémoires de Philologie Mycénienne. Deuxième Série (1958-1963) [Incunabula Graeca. XLII], Roma 1971, σ. 203 σημ. 18). Ἀλλὰ παρὰ Lejeune προτείνεται καὶ ἡ ἐρμηνεῖα *σφακτήρια* (= ζῶα προοριζόμενα πρὸς σφαγὴν, θυσίαν), ἥτις καί, νομίζω, εἶναι πιθανωτέρα, ἐφ' ὅσον τὰ ἀκολουθοῦντα ἰδεογράμματα εἶναι προβάτων δηλωτικά. Πβ. καὶ M. Gérard - Rousseau, Les

mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes [Incunabula Graeca. XXX], Roma 1968, σ. 205 και C. J. R u i j g h, Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien. Amsterdam 1967, 173.

8. 'Αξίζει μάλιστα να σημειωθῆ ὅτι, ἐναντι τοῦ ἐν χρήσει παρ' ἀττικοῖς ἐπιθέτου *σφάγιος*, τὸ *σφακτήριος* εἶναι ἀμάρτυρον!

9. Μνεῖα τούτων γίνεται παρὰ Ξενοφῶντι ('Ελλ. VI 2, 31) «*περὶ δὲ τὸν Μνασίππου θάνατον ἐτύγχανεν ὢν τῆς Λακωνικῆς περὶ τὰς Σφαγίας*» πβ. καὶ Πλίνιον n. h. IV 55: «*ante Pylum III Sphagiae*».

9α. 'Η σχετικὴ παράδοσις, ἣν μνημονεύει ὁ Ἐχεφυλίδης, ὠρμήθη βεβαίως ἐκ τῆς λαϊκῆς παρετυμολογίας τοῦ ὀνόματος *Σφακτηρία*.

10. R u i j g h, Études ..., ἐνθ' ἄν., 113, 169, 173.

11. 'Αξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Grasberger (Gr. Ortsnamen 280) εἶχεν ἐκφράσει ἔντονον ἀμφιβολίαν κατὰ πόσον τὸ τοπωνύμιον *Σφακτηρία* ἠδύνατο νὰ σημαίνει «*Schlachtberg, Opferberg*».

12. Εἰς εὐρύτεραν μελέτην περὶ τῶν ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἐντεῦθεν ἑλληνικῶν τοπωνυμίων, τῶν ὀφειλομένων εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἐδάφους.

13. Τοιαύτη δὲ πράγματι εἶναι ἡ φυσικὴ διαμόρφωσις τῆς παρὰ τὴν Πύλον νησιδὸς πβ. C. B u r s i a n, Geographie..., ἐνθ' ἄν., II 176' ὡσαύτως W. A. M c d o n a l d, Sphagia - Sphakteria, Πελοποννησιακὰ 3-4 (1958-59), 49.

14. 'Αλλά ἀρχαῖα τοπωνύμια ἐσχηματισμένα διὰ τῆς καταλήξεως ταύτης εἶναι τὰ *Παυστήρια, Κοσμητήριον, Κατοπήριος, Κριτήριον* πβ. I. K. Π ρ ο μ π ο ν ᾶ ς, 'Η μυκηναϊκὴ ἑορτή..., ἐνθ' ἄν., σ. 73.

Πβ. καὶ τὸ πολλαχῶς ἀπαντῶν σήμερον τοπων. *Ἀκρωτήρι* ἐκ τοῦ ἀρχαίου *ἀκρωτήριον*.

15. VII 199 «*τοῦ δὲ ὄρεος τὸ περικλείει τὴν γῆν τὴν Τρηχινίην ἐστὶ διασφάξ πρὸς μεσαμβρίην Τρηχίνος, διὰ δὲ τῆς διασφάγος Ἄσωπὸς ποταμὸς ῥέει παρὰ τὴν ὑπώρειαν τοῦ ὄρεος*» πβ. καὶ III 117 κλπ. Πβ. ὡσαύτως τὴν παρ' Ἡσυχίῳ γλῶσσαν «*διασφάγες*· αἱ διεστῶσαι πέτραι τῶν ὄρων».

16. *Σφαγή, στή* (*Σφαγή*) καὶ *Σφαῆς* τὰ *βρεμνά, στή* ὀνομάζονται δύο κρημνώδεις τοποθεσίαι ἐν τῇ νήσῳ. Ἀσφαλῶς δὲ τῆς αὐτῆς ἐτυμολογικῆς ἀρχῆς εἶναι ἡ πλησίον βραχῶδους ἀκτῆς τοποθεσία *Παρασφαγιὸ* (= κατὰ λέξιν «ἢ παρὰ τὴν Σφαγὴν περιοχῆ»). Περιττὸν βεβαίως νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ λαὸς πρὸς ἐρμηνείαν τῶν ὀνομάτων τούτων ἐπλασε παραδόσεις ὁμιλοῦσας περὶ πάλοι ποτὲ γενομένης αὐτόθι *σφαγῆς*. Παραθέτω τμήματα τούτων ἀναφερομένων εἰς τὸ α' τοπωνύμιον. «*Στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα Τριπόδων καὶ Ἀερσανὶ ὑπάρχει μιὰ ρεματιὰ μὲ τὸνομα «Σφαῆ» ἢ «Σφαῆδες».* Ἐκεῖ ἔχομεν ἀκούσει ὅτι ἐγινε μὲ τοὺς πειρατὲς μεγάλη μάχη καὶ σφαγὴ κι ἀπὸ κεῖ πῆρε τὸ ὄνομα». Εἰς ἄλλην παράδοσιν ἡ τοποθεσία ὀνομάζεται «*Στῆς Σφαγῆς τὸν ποταμὸ*» καὶ δίδεται βεβαίως ἡ αὐτὴ ἐρμηνεία. «*Καὶ ἀπὸ φθὸ ὀνομάστηκε τὸ μέρος αὐτὸ «Σφαῆ» ἢ «Σφαῆδες», ἐπειδὴ ἐγίνηκε ἡ σφαῆ τῶν μπειρατῶ. Καὶ στέκεται ἀκόμα ἡ ὀνομασία «Σφαῆ».* Βλ. τὰς παραδόσεις ταύτας εἰς Ν. Α. Κ ε φ α λ λ η ν ι ᾶ ὀ η, Κουρσάροι στὴ Νάξο (Θρύλοι καὶ παραδόσεις), Ἀθήνα 1963, σ. 26, 27.

17. Πρόκειται περὶ τῶν τύπων Pakijane Xc 113 κ.ά., Pakijasi An 18.11 κ.ά., Pakijari Jn 829.7 κ.ά., Pakijanijo Fr 1236, Pakijanijojo Fr 1224, Pakijanijoi Fr 1216, Pakijanija En 609.1 κ.ά., Pakijana Eb 409 κ.ά., Pakijanade Fn 187.4 κ.ά.

18. B ü r c h n e r ἐν RE A III 2 (1929), 1679' W. A. M c d o n a l d, Sphagia..., ἐνθ' ἄν., 49-51' M. D o r i a, Avviamento allo studio del Miceneo. Struttura, problemi e testi. [Incunabula Graeca. VIII], Roma 1965, σ. 249. L. D e r o y - M. G é r a r d, Le cadastre... ἐνθ' ἄν., 168 κέ. ὅπου καὶ ἐνδιαφέρουσαι παρατηρήσεις. C. J. R u i j g h, Études..., ἐνθ' ἄν., σ. 169 σημ. 358. M. G é r a r d - R o u s s e a u, Les mentions..., ἐνθ' ἄν., σσ. 166-69.

19. Πβ. W. A. M c d o n a l d, Sphagia..., ἐνθ' ἄν., σ. 50' C. J. R u i j g h, Études..., ἐνθ' ἄν. σ. 169 σημ. 358' πβ. ὡσαύτως M. G é r a r d - R o u s s e a u, Les mentions..., ἐνθ' ἄν., σσ. 168-69, ὅπου ἔχουν συγκεντρωθῆ καὶ ποικίλαι ἄλλαι ἐρμηνεῖαι.

20. Παρὰ Στεφάνῳ Βυζαντίῳ s.v. *Σφακτηρία*.